

POZNÁMKY O JAZYKU PRAMEŇOV BYZANTSKO-SLOVANSKÉHO OBRADU V SLOVENSKOM PROSTREDÍ

Peter Žeňuch

Ústav filologických štúdií, PdF UK v Bratislave

ŽEŇUCH, Peter: Comments on the Language of the Sources of the Byzantine-Slavonic Rites in the Slovak Environment. In *Philologia*, vol. XXX n°1 (2020): 197–212.

Abstrakt: Priamym pokračovateľom staroslovienčiny je cirkevná slovančina, ktorá je liturgickým jazykom bohoslužobných obradov slovanských cirkví byzantského obradu. Cirkevnú slovančinu ako liturgický jazyk nemožno vnímať ako reprezentanta iba jednej jazykovej entity. V jednotlivých slovanských národných spoločnostiach, kde sa uplatňuje byzantský obrad a cirkevnoslovanský liturgický jazyk, sa realizuje konkrétna národná jazyková redakcia (variant) slovanského liturgického jazyka. Jazykové povedomie veriacich sa tak odráža v redakcii liturgickej cirkevnej slovančiny alebo jeho variante najmä na fonetickej a sčasti na morfolologickej rovine. V štúdií sa venujeme vybraným jazykovo-kultúrnym aspektom uplatňovania sa slovenského jazykového povedomia v jazyku cirkvi byzantsko-slovanského obradu na Slovensku v kontexte s rukopisnou cyrilskou spisbou tohto slovenského konfesionálneho prostredia.

Kľúčové slová: cirkevná slovančina, cyrilské písomné pramene, nárečie, jazyková, kultúrna a konfesionálna identita

Abstract: The direct successor of Old Church Slavonic language is Church Slavonic, which is the liturgical language of the worships of the Byzantine rite Slavic churches. Church Slavonic as a liturgical language cannot be perceived as representing only one language entity. In the Slavic national communities applying the Byzantine rite and the Church-Slavonic liturgical language, a specific national language variant of the Slavic liturgical language is realized. Thus, the linguistic awareness of the believers is reflected in the variant of the liturgical Church Slavonic, especially on the phonetic and partly on the morphological level. The study deals with selected linguistic and cultural aspects of the application of Slovak language awareness in the language of the Church of the Byzantine-Slavonic rite in Slovakia in the context of the Cyrillic manuscripts of this Slovak religious environment.

Keywords: Church Slavonic, Cyrillic written sources, dialect, linguistic, cultural and confessional identity

Doterajšie výskumy cyrilských prameňov svedčia o významnom podiele Slovákov na kultúrno-identifikačných procesoch byzantskej cirkvi slovanského obradu pod Karpatmi (Žeňuch 2014, 121–137; Žeňuch 2016, 10–32; Duďášová-Kriššáková 2019, 156–165). Prostredníctvom cyrilskej písomnej tradície možno v staršom období vývinu slovenskej kultúry dokumentovať rozvoj religióznej a konfesionálnej identity slovenského obyvateľstva, ktoré je späté aj s byzantsko-slovanským prostredím. Byzantský obrad a cirkevná slovančina ako liturgický jazyk a jazyk písomnej kultúry je integrálnou súčasťou Spišskej, Šarišskej, Užskej, Abovskej, Zemplínskej, Berežskej a Marmarošskej stolice. Stoličné rozdelenie priestoru rešpektuje geograficko-politické i nárečové členenie, ktorého neoddeliteľnou súčasťou sú aj nositelia východoslovenských nárečí. Pravda, na tomto území okrem Slovákov žijú aj rusínski a ukrajinskí¹ veriaci cirkvi byzantského obradu, ale aj rómski, maďarskí, rumunskí i poľskí príslušníci tejto cirkvi. Z cirkevnoprávneho hľadiska spomínané stoličné členenie tvorilo integrálnu súčasť územia patriaceho do jurisdikcie mukačevského biskupa vykonávajúceho práva obradového vikára a sufragána jágerského latinského biskupa. Mukačevská cirkev si v tomto podkarpatskom prostredí zachovala svoju ekleziálnu samostatnosť i administratívno-jurisdikčnú identitu či už vo vzťahu k latinskej cirkvi, alebo aj vo vzťahu k ostatným cirkvám byzantského obradu na Ukrajine, v Moldavsku a pod. (Zubko 2016, 3–9). Veriacich byzantského obradu v tomto priestore preto spája spoločný kultúrno-historický

¹ Z jazykového hľadiska tvoria rusínske nárečia integrálnu súčasť ukrajinského jazykového areálu. Rusínske (ukrajinské) nárečia na Slovensku zachovávajú všetky typické starobylé vývinové jazykové javy, ktoré ich spájajú so všetkými východoslovenskými jazykmi, a zároveň ich tieto javy zásadne odlišujú od západoslovenskej skupiny slovanských jazykov. Patrí sem napríklad tzv. „polnoglasie“ (-oro-, -olo-, -ere-; rus. a ukr. город, молоко, бeпeр; bielorus. горад, малако), ďalej sú to napríklad spoluhlásky č a ž na miestach, kde sa v západoslovenských jazykoch vyskytuje c a z/dz za pôvodné *tj, *dj (napr. rus. свеча, ukr. свіча, bielorus. свяча – slov. svieca; rus. межа, печь – slov. medza, pec, čes. mez, pec), ďalej je to dôsledné používanie epentetického l po perných spoluhláskach v spojení s j (napr. bj, pj, mj, vj, porov. rus., ukr., blr. земля, slov. zem, čes. země, pol. ziemia). Patrí sem aj osobitný vývin spoluhláskovej skupiny kv-, gv- na začiatku slova pred ʃ (slov. kvet, hviezda), z ktorých vo východoslovenských jazykoch vznikli spoluhláskové skupiny cv-, zv- (rus. цвет, звезда; ukr. цвіт, звізда). Rovnako sem patrí aj zjednodušenie spoluhláskovej skupiny -dl-, -tl- na -l-, ktorá je spoločná pre celý východoslovenský jazykový areál (мыло, сало, плела oproti slov. mydlo, sadlo, plietla) a ďalšie (porovnaj k tomu Žeňuch 2018, 75–85).

vývin, v ktorom sa sformovala jazyková a kultúrna identita byzantsko-slovan-skej cirkvi pod Karpatmi.

Cirkevná a religiózna identita byzantskej cirkvi slovan-skej tradície pod Karpatmi je však spojená so širším byzantsko-slovanským kultúrno-religióznym priestorom, o čom svedčí celý rad liturgických textov v cirkevnej slovančine, ktoré sa používali v celom slovanskom svete byzantského obradu. Cirkevno-slovanské biblické a liturgické texty majú svoj pôvod v knihách a starých rukopisoch spojených s cirkevnou tradíciou byzantsko-slovanského obradu. Patria k nim evanjeliáre, apoštoláre, žaltáre, liturgikony, triodiony, menologiony, trebníky a ďalšie liturgické a bohoslužobné knihy, ktoré obsahujú cirkvou predpísané modlitby a hymny určené na liturgické slávenie.

Jazykom týchto všetkých liturgických a bohoslužobných kníh je cirkevná slovančina. Tento liturgický cirkevno-slovanský jazyk je priamym pokračovateľom staroslovienčiny, najstaršieho slovanského liturgického a literárneho jazyka Slovanov. Cirkevnú slovančinu ako liturgický jazyk preto nemožno pokladať za reprezentanta jedného jazykového spoločenstva a jej pôvod je v južnoslovanskom jazykovom prostredí, kde sa aj po páde Veľkej Moravy rozvinula táto cirkevno-slovanská liturgická i písomná kultúra a odkiaľ sa rozšírila k východným Slovanom, a prostredníctvom valašskej kolonizácie sa byzantská liturgia, slovanský liturgický jazyk, religiozita či duchovnosť opätovne dostala do slovenského prostredia. Slovenské obyvateľstvo po troch až štyroch storočiach² diskontinuity slovan-skej cirkvi byzantského obradu a tradície takým spôsobom nielenže opätovne splynulo s týmto religióznym prostredím, ale postupne sa stalo jej formujúcim či prevažujúcim elementom na Slovensku (Žeňuch 2015; Žeňuch 2019, 51–60).

Príklady z mnohých písomných prameňov, ktoré z formálnej stránky sú síce napísané cyrilikou, dokazujú existenciu slovenských veriacich práve v textoch cyrilickej duchovnej písomnej kultúry, ktorá sa prispôbovala potrebám a jazykovému povedomiu slovenských používateľov. Napriek tomu však na Slovensku samostatná redakcia cirkevnej slovančiny nevznikla. Významnú rolu v kultúrnom živote veriacich byzantského obradu však predstavovala aj latinčina, ktorá bola v Uhorsku ústredným jazykom svetskej i cirkevnej správy, kroník, vzdelaneckej spisby. Prostredníctvom ustálenej latinskej administratívno-právnej terminológie prenikala aj do cyrilickej písomnej kultúry (Zubko

² Ide vlastne o obdobie okolo roku 885, ktorého začiatok sa spája s udalosťou, keď pápež Štefan V. vydal bulu so zákazom používať sloviensky liturgický jazyk pri slávení obradov veľkomoravskej cirkvi, a za ktorým po Metodovej smrti v tom istom roku 885 nasledovalo vyhnanie žiakov Konštantína-Cyrila a Metoda z Veľkej Moravy začiatkom roku 886. Toto obdobie trvalo až do valašskej kolonizácie na území Slovenska na prelome 13. a 14. storočia.

2019, 30–45; Wilšinská 2019, 125–133; Zavorský 2019, 113–124; Strýčková 2019, 134–144). Dokazujú to nielen texty napísané po latincky, ale aj mnohé prevzatia z latinčiny. Latinčina v mnohonárodnostnom a konfesionálne diverzifikovanom Uhorsku celé stáročia zohrávala významnú rolu predovšetkým v úradných a verejných písomnostiach a bola jazykom vzdelancov napojených na európsku kresťanskú kultúru (Doruľa 2015, 10). Výskum paralelných latinsko-cirkevnoslovanských textov z prostredia Mukačevského biskupstva preto svedčí o používaní latinskej terminológie ako neoddeliteľnej súčasť konfesionálnej písomnej kultúry v prostredí cirkvi byzantsko-slovanského obradu pod Karpatmi (Strýčková 2019, 134–144). Administratívno-právna písárska prax v prostredí mukačevskej byzantsko-slovanskej tradície obsahovala totiž takéto prevzatia z latinskej terminológie, ktorá sa prostredníctvom všeobecnej úradníckej písárskej praxe udomácnila nielen v administratívnom a právnom systéme uhorskej spoločnosti, ale stala sa neoddeliteľnou súčasťou bežnej komunikácie aj v ľudovom jazyku. Patria k nim napríklad lexémy, ktoré uvádzame v štúdiu k vydanému latinsko-cyrilskému rukopisu štatútov Manuela Michala Oľšavského z rokov 1752 – 1758. V celom spomínanom rukopise je množstvo ustálenej latinskej terminológie, ku ktorej patrí napríklad lexéma *пѣникъ* s významom ‚bod, časť nejakého celku‘, *есть напѣлно во предешнѣ пѣникѣ*; *гомѣлія* s významom ‚kázeň alebo výklad textu Biblie ako časti liturgie‘, *спшн ѿ Грѣгоріа ѿца во второнацѣтой гомѣліи*; *сакраментъ* s významom ‚sviatosť, ktorou sa veriacim udeľuje osobitná milosť‘, *того раднѣ пѣникѣ ѿ администрованіи сакраментовъ*; *ѿдѣнцалъ* z lat. *officialis*, tu vo význame ‚úradník, predstavený úradu‘, *за кождѣмъ разомъ своемъ ѿдѣнцаловы повѣненъ бѣдетъ зложити еднѣ талѣ*; *штатѣтъ* s významom ‚organizačný poriadok, ktorý príslušnými predpismi ustanovuje základný rámec vzťahov v rámci spoločenstva‘, *ѿ штатѣтъ дѣомъ ѿписанѣ*; *кѣренцъ* z lat. *currrens*, tu s významom ‚obežník‘, *кѣренцъ на долго ѿ себе затрѣматъ*; *вѣкарнѣ* z lat. *vicarius* s významom ‚zástupca cirkevného hodnostára, napr. biskupa‘, *лѣтъ намъ ѿбо нашемъ вѣкарнѣвы напѣлнѣ*; *клоуѣ* z lat. *causa* ‚príčina, dôvod, podnet, právny prípad‘, *своѣ клоуѣ Прѣкладѣше*; *штоланнѣ доходокъ* z lat. *stola*, tu sa tento termín používa na označenie ‚príjmov z cirkevných úkonov, ide o tzv. štolárne príjmy kňaza‘, napr.: *штоланнѣ во грошѣ доходокъ*; *кондѣцѣ* s významom ‚spôsobilosť na výkon istej činnosti‘, *ѿтратѣтъ своѣ кондѣцѣ дѣкѣ*; *дѣшкѣ* z lat. *fiscus*, ‚pokladnica‘, *fiscālis*, úradník zastupujúci fiskus, t. j. pokladňu‘, s významom ‚úradník poverený správou financií‘, *дѣшкѣ епѣкѣ н снѣ добрѣ вѣнѣматѣ*; *вѣзѣта* ‚vizitácia, kontrola‘, *ѿ началомъ повѣщеніа нлѣ вѣзѣты нѣеѣ нзвѣтнѣхомъ ѿ*; *мыропомазаніа* ‚ceremonia, obrad myropomazania‘; *ѿфѣра* ‚obeta, žertva‘, *дѣбы ѿфѣра талѣ бѣкрѣнаѣ*; *дѣецѣнѣ*

„cirkevno-správna jednotka“, vo východnej cirkvi sa používa označenie *eparchia*, *наипаче нз чужнн діецезнн; дискрнцїа* s významom „diškrécia, odmena za službu“, *небратн ѿпрѣ доброволнон на молнтьвн стїнн дискрнцїа* a i. (pozri k tomu bližšie Zubko – Žeňuch 2019, 5–100).

Cirkevno-slovanský jazyk vo svojej grafickej podobe i z hľadiska gramatickej štruktúry je formálnym a univerzálnym prostriedkom liturgického jazykového prejavu, ktorý sa používa pri slávení bohoslužobných obradov cirkvi byzantsko-slovanskej tradície. Ide v prvom rade o štandardizované texty, ktoré predstavujú najmä preklady biblických kníh z pôvodných jazykov (gréckeho, latinského, hebrejského, aramejského a pod.) spolu s cirkevno-slovanskými bohoslužobnými a liturgickými textami. Tieto texty podliehajú prísnyh pravidielam jazykovej normy, ktorá je spoločná pre všetkých používateľov cirkevno-slovanského liturgického jazyka v celom slovanskom prostredí bez ohľadu na jazykovú príslušnosť jednotlivých veriacich.

V jednotlivých národných spoločenstvách Slovanov, kde sa uplatňuje byzantský obrad, sa liturgická cirkevná slovančina v ústnej podobe realizuje ako konkrétny slovanský jazykový variant či redakcia. Liturgickú podobu, redakciu liturgického cirkevno-slovanského jazyka primárne určuje výslovnostná (ortopedická) zložka. Jej východiskom je systémová zvuková osnova konkrétneho slovanského jazyka. V ústnom prejave (pri deklamácii či speve liturgických modlitieb a hymnov) sa tak cirkevná slovančina naplno prispôsobuje osobitostiam zvukového systému konkrétneho slovanského jazyka. Hovoríme preto o vplyve národného jazykového prostredia a povedomia používateľov na liturgickú podobu cirkevno-slovanského jazyka. S tým súvisí vznik konkrétnej národnej jazykovej redakcie liturgickej cirkevnej slovančiny, ktorá sa realizuje v súlade s konkrétnym jazykovým prostredím, napríklad bulharským, ruským či srbským. Na redakcie cirkevno-slovanského liturgického jazyka však vplývajú aj ďalšie skutočnosti, ktoré súvisia s miestnymi nárečovými pomermi. Tieto osobitosti formujú a podmieňujú vznik ďalších miestnych, lokálnych typov či podtypov jednotlivých redakcií liturgickej cirkevnej slovančiny. Takýmto podtypom (subredakciou) je napríklad haličsko-ukrajinský typ cirkevnej slovančiny či podkarpatsko-ruský, alebo *východoslovenský variant*³ ukrajinskej redakcie cirkevnej slovančiny.

Národná redakcia či variant príslušnej jazykovej redakcie (teda zvuková podoba) liturgickej cirkevnej slovančiny sa najčastejšie uplatňuje pri slávení

³ Pri bohoslužobných obradoch veriaci cirkvi byzantského obradu na Slovensku v závislosti od svojej jazykovo-etnickej identity používajú východoslovenský alebo rusínsky variant ukrajinskej redakcie cirkevnej slovančiny (pozri k tomu napríklad štúdie Žeňuch 1998, 649–662; Žeňuch 2000, 231–274; Žeňuch 2008, 97–107; Žeňuch 2017, 21–36).

jednotlivých bohoslužobných obradov cirkvi ako živý komunikačný nástroj človeka s Bohom a v biblických a liturgických textoch. Biblické a bohoslužobné písomné pamiatky sa podnes zachovali v bohatom výbere redakcií. Ich primárnym zdrojom či východiskom je písomná podoba vychádzajúca z takej cirkevnoslovanskej jazykovej osnovy, ktorú dokladujú a opisujú staroslovienske a cirkevnoslovanské gramatiky najstaršieho slovanského literárneho jazyka (Супрун – Молдован 2005, 29–69; Плетнева – Кравецкий 2006; Kurz 1969; Stanislav 1978 a 1987). Starosloviensky a cirkevnoslovanský jazyk tak možno pokladať za najstarší kultivovaný slovanský knižný jazyk, jazyk najstaršej písomnej kultúry, v ktorom sa do dnešných dní petrifikovali aj slovanské preklady biblických kníh spolu s celou produkciou bohoslužobných a liturgických textov, kánonov a pravidiel cirkevného života (Žeňuch – Белякова – Найденова – Zubko – Marinčák 2018).

Cirkevná slovančina v rozličných slovanských cirkvách byzantského obradu však plní predovšetkým svoju základnú funkciu ako liturgický jazyk. Dnes však možno vidieť veľký záujem veriacich jednotlivých cirkví byzantského obradu v slovanskom priestore o to, aby popri vlastnej redakcii cirkevnej slovančiny používali aj vlastné slovanské spisovné jazyky. V bohoslužobnej praxi v slovanských pravoslávnych cirkvách je táto prax na vzostupe. V gréckokatolíckom prostredí sa používanie spisovného jazyka konkrétneho národa uplatňuje v kontexte s ustanovením Druhého vatikánskeho koncilu, podľa ktorého sa pri liturgickom slávení používa spisovný jazyk. Platí to aj pre gréckokatolícku cirkev na Slovensku, kde sa slovenčina ako spisovný jazyk slovenských veriacich stala nevyhnutnou súčasťou bohoslužobného procesu. Táto bohoslužobná prax totiž vyplýva z potrieb veriacich plne porozumieť bohoslužobným textom svojej cirkvi. Na tento účel je najviac uspôsobený práve moderný a polyfunkčný spisovný jazyk, ktorý sa najviac prispôsobuje aktuálnym potrebám používateľov liturgického jazyka vo všetkých jeho rovinách (Doruľa 2017, 19–20).

Cirkevná slovančina sa vzhľadom na svoju kultivovanosť a vznešenosť uplatňovala aj ako jazyk literatúry, duchovnej a administratívnej spisby. Uplatňovanie cirkevnej slovančiny v slovenskom prostredí dokazuje celý rad písomných prameňov a pamiatok, v ktorých sa okrem jazykového vplyvu odráža aj celý rad historických a kultúrnych reálií. Ide najmä o písomnosti administratívno-právnej povahy, vizitačné protokoly, štatúty cirkvi, cirkevné pravidlá, predpisy a kánony, kurensy, matriky, hramotáre, rozličné zápisy hospodárskej agendy i celú korešpondenciu dokumentujúcu každodenný život veriacich.

Dôležitú skupinu cyrilikou napísaných prameňov predstavuje didaktická a edukačná spisba, ktorá je inšpirovaná potrebami každodenného života človeka. Tvorí ich rozličné texty určené na ľudové čítanie, texty ponaučení a exem-

piel, knihy receptov a texty príručiek o hospodárení pre gazdov doma či na roli i rozličných liečiteľských príručiek pre dedinských ráhojičov a lekárov. Do tohto okruhu patria aj spevníky duchovných a náboženských (paraliturgických) piesní, príležitostná poézia, katechizmy, edukačné kompendiá, šlabikáre, opisy dejín miestnej cirkvi. Všetky tieto písomnosti tvoria dosiaľ málo prebádaný fond cyrilskej písomnej kultúry, ktorá nesie v sebe obraz o živote spoločnosti. Hoci často ide o odpisy zo starších predlôh alebo o štylizácie, či preklady z latinských predlôh, mnohé takéto cyrilské texty sú aj kompilátmi z viacerých zdrojov. Vždy však ponúkajú aktualizovaný obraz o tradičnej miestnej kultúre a úrovni vzdelanosti v konkrétnom čase a priestore. Osobitnú súčasť cyrilskej písomnej kultúry predstavuje kázňová tvorba. Kázne okrem toho, že obsahovali výklad príslušnej liturgickej perikopy na sviatok či na nedeľu, zahrnovali aj rozličné príbehy zo životov svätých cirkvi. Takéto texty životov a legend o svätých sú charakteristické tým, že sú napísané takou formou kultivovaného jazyka, ktorého východiskom je jazyk konfesie – v prostredí byzantsko-slovanského obradu je takým jazykom liturgická cirkevná slovančina. V takej podobe písaného (literárneho) jazyka, v ktorom sa prekrývajú prvky ľudového a cirkevnoslovanského jazyka, pričom sa uplatňuje pravidlo *nepíšeme tak, ako hovoríme, ale píšeme tak, ako sa modlíme, ako čítame* (Žeňuch 2019, 51–60).

O používaní cirkevnej slovančiny ako liturgického jazyka v prostredí byzantskej cirkvi v podkarpatsko-ruskom a východoslovenskom prostredí svedčí aj niekoľko prameňov, ku ktorým patrí cirkevnoslovanský výklad o spôsoboch slávenia (teda spievania) svätej liturgie. Ide o cyrilský rukopisný súbor textov kňaza Ihnatija z roku 1660, ktorý je uložený v archíve Spolku sv. Vojtecha v Trnave v pozostalosti Hiadora Stripského. Píše sa v ňom aj o slávení liturgických obradov cirkvi byzantského obradu, na ktorých sa zúčastňujú jednoduchí ľudia, ktorí nielenže nerozumejú gréckemu, latinskému či hebrejskému jazyku, ale často už nerozumejú ani slovanskému liturgickému jazyku. Autor textu už v 17. storočí konštatuje, že jazyk ľudu sa odlišuje od písaného liturgického jazyka, od ktorého sa vzdialil, odlúčil. Veriaci slovanskej cirkvi pod Karpatmi podnes slávia liturgiu v slovanskom jazyku a svoj liturgický jazyk nazývajú *bulharským*, ktorému dobre rozumeli dovtedy, kým sa aj oni podobne nevzdialili od tohto starého jazyka, ako aj iné slovanské nárečia. Ako vidno, jasne sa v jeho diele o liturgickom jazyku a byzantsko-slovanskej liturgickej praxi v Karpatoch odráža vplyv založený na bulharskom pôvode byzantsko-slovanskej kultúry i jazyka v tomto priestore. Autor spisu ďalej dodáva, že teraz, hoci všetci Slovania byzantskej tradície používajú cyrilské písmo, predsa slovanskému liturgickému jazyku už nerozumejú. Dokonale porozumieť cirkevnému jazyku sa dá iba čítaním Svätého písma, v ktorom sa tento starodávny slovanský jazyk zachoval vo svojej pôvodnej podobe. Ihnatij ako predpokladaný

autor úvahy o cirkevnoslovanskom jazyku tiež konštatuje, že jednoduchí veriaci v slovanskom prostredí používajú už len svoje nárečia (Жењух 2013, 126).

Toto konštatovanie platí aj pre veriacich byzantského obradu používajúcich slovenské nárečia v oblastiach východného Slovenska. Práve oblasť východného Slovenska je v neustálom styku s byzantsko-slovanským prostredím a cirkevnoslovanskou liturgickou tradíciou, čo sa intenzívne prejavuje na príklade rozličných lexikálnych prevzatí z liturgického prostredia v živej ľudovej reči. O výsledkoch prevzatí z cirkevnoslovanskej liturgicko-obradovej sféry do inventára slovnej zásoby východoslovenských nárečí v prostredí, ktoré je v dotyku s byzantskou religióznou tradíciou, svedčia prevzatia z okruhu cirkevnoslovanskej liturgickej tradície. Ide najmä o termíny označujúce bohoslužobné predmety, obrazy, liturgické texty, odevy kňaza či miništrantov. Hoci sú to pôvodne grécke pomenovania, do nárečového úzu východoslovenských veriacich sa dostali prostredníctvom cirkevnej slovančiny. Patria k nim napríklad slová ako *ikona*, *tropár*, *kondák*, *antifóna*, *polyjelej*, *felón*, *epitrachil*, *stichar*, *myro*, *lítia*, *ikonostas*, *katechumen*, *prosfora*, *panychída*, *yzop*, *solea*, *ambón*, *iliton* alebo *antimenzion*, *proskomídia* a ďalšie. Iné cirkevnoslovanské prevzatia sa udomácnili v jazyku miestnych slovenských veriacich byzantskej cirkvi tak, že sa nimi označujú presné súčasti obradovej, liturgickej či konfesionálnej praxe, napr.: *bohorodičen* (spis. bohorodičnik, ‚spev Bohorodičke‘), *trojičen* (spis. trojičnik, ‚spev Svätej Trojici‘), *mučeničen* (spis. mučeničnik, ‚spev mučeníkovi‘), *pričasten* (‚spev na prijímanie‘), *stich*, *stichira* (‚verš, veršová sloha‘), *vozduch* (gr. aer, ‚prikrývka obetných darov‘), *narukvica* (spis. rukávnik, ‚obopína rukáv stichára, košele, ktorú si kňaz oblieka pod ostatné liturgické rúcho‘), *čtec* (podľa tradície cirkvi to bol chrámový pomocník, ktorý na liturgii čítal predpísané listy apoštolov), *cárske* (alebo aj *kráľovské*) *dvere* (ide o dvojkrídlové dvere uprostred ikonostasu) a pod.

Iné lexémy prenikli do jazyka východoslovenských veriacich cirkvi byzantského obradu tak, že popri pôvodnom význame získali aj ďalší význam, napríklad slovo *križma* (s významom ‚biela košeľa, resp. súkno, do ktorého sa pri krste zavinie novopokrstený‘) sa v miestnom prostredí používa vo význame ‚dar, podarúнок, ktorý krstný rodič venuje svojmu krstňaťu pri krste alebo po dovŕšení určitého veku‘. V niektorých regiónoch sa prevzatie *križmy* od krstných rodičov spája s prvou svätou spoveďou krstného dieťaťa, inde sa *križma* ako dar krstných rodičov odovzdáva na hostine po samom akte pokrstenia a pod. Označením *Boža mira* sa napríklad v miestnom jazykovom úze pomenúva *myrha* (vonná živica), ktorá sa pri slávení bohoslužobných obradov vkladá do kadidelnice pri okiadaní chrámu, ikon i veriacich. Do miestneho jazykového úzu z cirkevnej slovančiny prenikla aj lexéma *proskurka*, ktorá označuje posvätený a rozdrobený chlieb na večerni v rámci lítie v predvečer sviatku.

Proskurki potom po liturgii sviatku rozdáva miništrant alebo kňazom určený veriaci počas myrovania (*mirovaňe*). Pojmom *mirovaňe* sa označuje pomazávanie veriacich svätým olejom. Pomenovanie *mirovaňe* je odvodené od svätého voňavého oleja, ktorý sa nazýva *myro*.

Najstarším prevzatím z liturgického jazyka byzantsko-slovanskej cirkevnej tradície je pravdepodobne termín *služba*, ktorý je zaznamenaný aj v rozličných veľkomoravských pamiatkach. Podnes sa v miestnom prostredí všetky slávenia liturgií a bohoslužieb (*večureň, utredňa/utridňa, liturgia*) označujú termínom *služba*. V nárečových slovných spojeniach typu *idzem do službi, vracilam še zos službi, bula mi na službe* sa termínom *služba* označujú rozličné bohoslužobné obrady cirkvi s účasťou veriacich na ich slávení. Slová ako *utredňa, večureň, panachida, strasti* (ide o utiereň Veľkého piatka), *kazaňe* (kázeň), *pravoverni, riza, rizi* (liturgický odev kňaza), *cerkev* (označenie chrámu), *otпуст* (titulárny sviatok chrámu), *prитвор* (nartex), *čудотворец* (robiaci zázraky), *myrotočec* (púšťajúci vonný olej), *žertva* (obeta), *žertveňik* (miesto, kde sa pripravujú obetné dary na liturgiu), *poprazdentstvo* (obdobie po sviatku), *vladyka* (označenie biskupa), *služitel'* (slúžiaci pri oltári), *strašni súd* (posledný súd), *čaša* (kalich) patria do okruhu prevzatí z liturgického prostredia byzantsko-slovanskej tradície. K prevzatiám z cirkevnej slovančiny patria aj označenia sviatkov, napríklad: *Blahovišče* či *Blahoviščeňe* (Zvestovanie Presvätej Bohorodičky), *Preobražeňe* (Premenenie Pána), *Uspeňe* (Usnutie alebo Nanebovzatie Presvätej Bohorodičky), *Vozdvižeňe* (Povýšenie Svätého Kríža), *Pokrovi* (Ochrana Presvätej Bohorodičky), *Usiknoveňe* (Sťatie hlavy sv. Jána Krstiteľa), a tiež lexémy označujúce rozličné liturgické predmety ako *pláčenica, prestol, čaša, ikona, obrus* (vrchné prikrývadlo, plachta na oltár) a ďalšie. K prevzatiám z okruhu cirkevno-slovanskej terminológie patrí aj lexéma *paska*. Treba však uviesť, že týmto slovom sa označuje nielen veľkonočné obdobie, ale aj tradičný biely koláč, ktorý sa v domácnostiach pripravuje práve na sviatok Kristovho zmŕtvychvstania. Aj lexéma *evanhel'ija*, používaná aj v skomolenej podobe *vanhel'ija*, označuje liturgickú knihu evanjeliár i evanjeliovú perikopu, ktorú kňaz číta pri bohoslužobných obradoch. Z cirkevnej slovančiny je prevzaté aj slovo *prepodobni*, ktoré je utvorené prefixáciou pomocou predpony *pre-*. Základom je lexéma *podobni* s významom ‚majúci podobu, výzor, vlastnosti približne zhodné s iným‘. Lexémou *prepodobni* sa označuje stav osoby, ktorá sa svojím konaním a životom pripodobňuje svojmu vzoru, Bohu. Predpona *pre-* pritom vyjadruje najvyššiu mieru podobnosti nositeľa tohto označenia so svojím prvoobrazom.⁴ V miestnom nárečovom úze sa však slovo *prepodobni* používa

⁴ Predponou *pre-* sa v spisovnej slovenčine i nárečiach vyjadruje najvyššia miera niečoho, napríklad *prekrasni, prešumni, predobri, prešikovni, prevešeli* a pod.

v ustálených spojeniach vyjadrujúcich prehnanú až falošnú úctu (*ta to taki pre-podobni, že aňi ruku na ňoho ňepoložic*). Do miestnej frazeológie prenikli aj niektoré ďalšie cirkevnoslovanské výrazy, napr.: *co stojiš jak pred prestolom* (s významom ‚prísť s prosbou, ponížene‘), *špiva jak kantor z krilosu* (s významom ‚pekne spievať‘), *prispata, bo u ňedzel’u až na Viruju (Sjať, Sjať) prišla do cerkvi* (s významom ‚byť lenivý‘), *Čekaj, šak ce tak poblahoslovim, že ci budze pamet’livo* (s významom ‚niekoho pokarhať‘), *teľo ľudzi jak na pasku* (s významom ‚tlačnica, veľké množstvo ľudí ako na sviatok Paschy‘), *chodza za ňim, jak za popom* (s významom ‚žiadať od niekoho niečo dôležité‘), *chodza kolo ňoho jak okolo popa; chodza kolo ňoho jak kolo pisanki* (s významom ‚mať niekoho v úcte‘, ‚pokladať niekoho za významného‘), *boji še jak žid kresta* (s významom ‚báť sa niečoho ako žid kríža alebo aj krstu‘) a iné.

Výsledky terénnych výskumov realizovaných v rokoch 1999 – 2014 dokazujú významný podiel slovenského jazykového vedomia pri ústnej realizácii cirkevnoslovanských textov základných modlitieb (napr. *СѢ НАШУ, ІЦЕ ДѢО, ГЛАВА ВЪ ВЫШНИХЪ ГРѢ, КѢРЮ*) (pozri o tom Žeňuch 2000, 231–274). Slovenské jazykové povedomie dokumentujú niektoré jazykové javy, ku ktorým patrí napríklad nerozlišovanie predného [i] a zadného [y] pri realizácii hlások označených grafémami *и, ѡ, ї, і, ѵ*; prevažuje systematická palatalizácia hlások *l, n* pred fonémami [i] a [e] označovanými cirkevnoslovanskou grafémou *н* a *є*, niekedy dochádza k zmäkčeniu aj spoluhlások *d, t* pred fonémami [i] a [e], najmä vtedy, keď sa použitá lexéma nepodobá na slovo blízke nárečovému prostrediu a keď sa na tomto mieste očakáva asibilácia. V cirkevnoslovanských nahrávkach možno doložiť aj realizáciu hlásky zastúpenej grafémou *ѣ* ako mäkkiaceho [i]. Graféma *ѣ* označuje aj fonému [e], ktorá sa takmer pravidelne vyskytuje v záménach typu *ѣѣѣ* [tebe], *ѣѣѣ* [sebe]. Vo všetkých nahrávkach možno sledovať uplatňovanie prízvuku na penultime v zhode s praxou vo východoslovenských nárečiach. V niektorých prípadoch možno doložiť aj používanie *-l-ového* zakončenia v tvare préterita namiesto cirkevnoslovanskej prípony *-кз*, ďalej uplatňovanie prípony *-oho* namiesto cirkevnoslovanskej prípony *-го* (*-гѡ*), neexistenciu morfémy *-гъ* pri tematických slovesách v 3. osobe singuláru v prítomnom a budúcom čase, s čím súvisí aj štylistická nediferencovanosť medzi 3. osobou prázenta singuláru realizovaného bez časovacej morfémy *-гъ* a 3. osobou aoristu singuláru zakončeného na *-ѣ*. K ďalším javom patrí aj nahradzovanie významovo i zvukovo blízkej cirkevnoslovanskej lexémy výrazom z nárečovej oblasti a pod. Takéto zmeny možno sledovať aj v cyrilských a cirkevnoslovanských písaných pamiatkach, ktoré vznikali v tomto priestore už od najstarších čias. Prispôsobovanie cirkevnej slovančiny miestnemu jazyku možno nájsť aj v cyrilských zápisoch, pričom nejde len o lexikálne prevzatia z miestneho ľudového jazyka (nárečia), ale v takýchto cyrilských textoch mož-

no doložiť množstvo morfológických i fonetických osobitostí miestneho jazyka (nárečia).

Na rozdiel od nahrávok liturgických textov máme v cyrilských rukopisných prameňoch neliturgickej povahy doklady o prispôsobovaní knižného (literárneho) jazyka byzantskej cirkvi slovenským používateľom tak, že v niektorých prípadoch možno hovoriť o zápisoch východoslovenského nárečia pomocou cyrilskej grafickej sústavy.

V mnohých cyrilských textoch možno doložiť lexémy so spoluhláskovou skupinou *-tl-* a *-dl-*, ktorá sa v južnoslovenských a východoslovenských jazykoch zjednodušila, ďalším znakom je aj minimálne používanie vloženého (epentetického) *l'* (epentetické *l'* sa vyskytuje iba v slovách, v ktorých bolo potrebné zdôrazniť religiózny charakter výpovede), používajú sa aj pôvodné spoluhláskové skupiny *kv-*, *gv-* na začiatku slova namiesto palatalizovaných *cv-*, *zv-*, *dzv-*, ďalej sa uplatňuje napríklad nepalatalizované *-ch-* v tvaroch typu *blche*, *muče* i nepalatalizované *-k-* v tvaroch typu *ruke*, *muke*. Ďalej treba uviesť prítomnosť asibilovaných hlások *dz < d'* a *c < t'* či uplatnenie časovacej morfémy *-m* v 1. osobe singuláru, ktorá je typická pre celý nárečový komplex slovenčiny, či časovacej morfémy *-me* v 1. osobe plurálu.

Ako príklad možno uviesť citát z rukopisného apokryfného textu z prelomu 18. a 19. storočia, v ktorom sa hovorí o umučení Ježiša Krista. Dokument sa podarilo digitalizovať počas terénnych výskumov na gréckokatolíckej fare v Ďurđeve (Ђурђево) vo Vojvodine v Srbsku v roku 2007. Digitalizovaný rukopis je uložený v Slavistickom ústave Jána Stanislava SAV v Bratislave a časť z neho sa publikuje v chrestomatii cyrilských rukopisných prameňov v rámci edície Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae:⁵ *Ѣа Хрїта и Ѣа нашего а сїа екоерго и оубндѣвшїи сїлаа так зцагаютъ з ланцѣхъ на шїѣ его сїей мїостїи а Іисъ Хрїтоуз спаднѣа подъ крестомъ ѣ дрѣгерасъ, и нѣмогъа сїанѣцъ, бо баръзъ бѣа змѣченъ и ранѣенъ, и шнцокъ бѣа сама крѣвь, и цекла по его сїоѣ мїзтън: и по сїнмъ его шѣрзѣ, ео и крѣвь и хракънны и пѣбанѣ ѿ жндохъ беззаконныхъ, то бѣо введѣно помншанъ! (О хрїтіане! подѣмай себе, же кельо тѣамъ могло бѣцъ народа жндовикаго: то нмъ чнела нѣбѣо, а екоро кажды кетъ нѣ оудерелъ: его сїѣю мїостъ, а конъ гольемъ пѣвнѣа на его сїѣю мїостъ, а вецей*

⁵ V rámci vedeckej edície sa podarilo pripraviť na vydanie a vydať už šesť zväzkov prameňov. Edícia Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae (MBSLS) vznikla v roku 2003 za účelom sprístupňovania cyrilských a latinských rukopisných a tlačených prameňov späťých s byzantsko-slovenským prostredím na Slovensku, ktoré svojou geografickou polohou a kultúrnym dedičstvom predstavuje križovatku univerzálnych tradícií kresťanského Východu a Západu.

ТАКЪ РАЗЪ, ДЪМАЙМЕ СЕБЕ ЖЕ ГОЧЬ РАЗЪ БЫ РЪКН НЬЕ БЪЛѢ ПОВЪЗАНЫЙ, ТА БЫ ДОЕЦЪ БЪЛО ЦЕРПНЦЪ (Женюх 2013, 264–284).

Aj v mnohých ďalších textoch možno nájsť typické znaky východnej slovenčiny, ktoré poukazujú napríklad na prítomnosť asibilovaných hlások *dz* < *d'* a *c* < *t'* (napr. КРЕЦАНЕ, ЗАРМЪЦЕНА, СПОЧНВЛЦЪ, ШВЕЦЕ, ПРОСНЦЪ, ПРАЦЕЛЕ, ДЗЕКЪЕМЪ, СПЪДЪА, ЕДЪА, МЕДВЕДЪОВЕ, НЕДЪБАЛЫН, ЧЪДЪЪ). Ďalej možno doložiť aj uplatňovanie pôvodných spoluhláskových skupín kv-, gv- na začiatku slova namiesto palatalizovaných cv-, zv-, -dzv- (napr. ГВЕДЪЪ), zachováva sa aj pôvodná spoluhlásková skupina -tl-, -dl- (napr. МОДНДЪЕ), na viacerých miestach možno doložiť zmenu pôvodného *ѣ* za *е*, ktorá je typická v celej slovenčine na rozdiel od ukrajinských nárečí (napr.: ЦЕЛО namiesto ЧЪЛО, ЕШЕДИ namiesto СЪЧЕДИ, ВЕКН namiesto ВЪКН a pod.). Často sa však aj v cyrilských textoch paraliturgických piesní stretávame aj so zamieňaním cirkevnoslovenskej grafémy *ѣ* a *и*, prípadne *ї* na mieste pôvodného predného [i]. V cyrilských textoch paraliturgickej piesňovej kultúry sa neuplatňuje ani vkladné (epentické) *l'* (vyskytuje sa iba v slovách, v ktorých je potrebné zdôrazniť religiózny charakter výpovede). V niektorých rukopisoch sa systémovo rozlišuje písanie fonémy [g] a [h], ktoré sa zapisuje pomocou dvoch osobitných grafém *г* a *г*. Toto písanie grafém *г* a *г* sa uplatňuje s takmer dokonalou presnosťou všade tam, kde sa fonéma [g] realizuje aj v nárečovom systéme, v ktorom rukopis vznikol, porovnaj napríklad: ГАЗДОВЕ, ГАЗДЫНА, ГРАНЦАРЪ, ГЪТА (vo význame ,šľak, porážka, mŕtvica'), ГДЫ, НИГДА, НАДРАГЪЛА a ďalšie.

Z morfológického hľadiska možno uviesť napríklad uplatňovanie časovacej morfémy *-m* v 1. osobe singuláru, ktorá je typická pre celý nárečový komplex slovenčiny (napr.: ИДЕМЪ, НЕХЛВМЪ, БЪДЕМЪ, ПРОСИМЪ a i.) a časovacej morfémy *-me* v 1. osobe plurálu (napr.: ПОЗДРАВЪЙМЕ, ДЪМАЙМЕ СЕБЕ). Uplatňuje sa tu aj tvar minulého času so zakončením na *-лз* namiesto cirkevnoslovenskej prípony *-вз* (napr.: РАЧНЛЪ, ПНЛЪ, ШБМНЛЪ). Zreteľná je aj existencia prípon *-его*, *-ого* v genitíve a *-емѣ*, *-омѣ* v datíve singuláru, ktoré sú typické pre šarišsko-zemplínsky jazykový areál (napr.: ПРЕМНЛЕГО, СМЪТНЕГО, ТМЛВЕГО, КРЕЦАНСКОГО, ЕМЕМЪ). V textoch paraliturgických piesní z tohto okruhu písomností sa vyskytujú aj krátke tvary zámen typu ЧЪБОГО (namiesto ЧЪОЕГЪ), МЕ (namiesto МНЕ). Z morfológického hľadiska treba poukázať aj na uplatnenie prípony *-ей* v genitíve singuláru prídavných mien (napr.: ОУГРЕКЕЙ, ПОВЧАНСКОЙ, БОЛЕНЕЙ, СВАТЪЕЙ), ktorá sa v našich textoch uplatňuje namiesto cirkevnoslovenskej prípony *-ѣй/-ой* (СВАТЪЕИ, ПОВЧАНСКОЙ).

O vplyve slovenského nárečového prostredia na jazyk cyrilskej rukopisnej spisby svedčia lexikálne prevzatia z inventára slovnej zásoby používateľov, napr.: ДОКЛЕМЪ (*doklem*, s významom ,pokiaľ'), ЛЕМЪ (*lem*, vo význame ,iba'), ЦО ЛЕМЪ (*co lem*, s významom ,len čo, čo len, čo iba'), ТЕЖЪ (*tež*, vo

význame ‚aj, tiež‘), ЦЕГТА (*cesta*, vo význame ‚pás zeme určený na presun z jedného miesta na druhé‘), ЧЛОВЕК, ЧЛОВЕЧЕ (*človek, šlevек, človeče*, porov. csl. ЧЕЛОВѢКЪ), КРАЛЪ, КРАЛЮЕШЪ (*kral', kral'ovac*, s významom ‚vladár, vládnuť‘), ПОНЕВАЧЪ (*ponevač*, vo význame ‚lebo, pretože‘), НЕСАИУЕШЪ (*nesanuješ*, vo význame ‚nešanovať, neľutovať‘), ПАИЪ УЦЪ (vo význame ‚hlava rodiny‘ ale tiež aj ako ‚duchovný správca‘), ШЛЮБИШЪ (*šľubic*, spis. sľúbiť), ЧЕЛѦТКА (*čel'atka*, spis. čeliadka), ПРАВИЦА (*pravica*, porov. csl. ДЕСНИЦА), ШКОПЕЦЪ (*škopec*, spis. baran), ОХОТА (*ochota*, s významom ‚dobrá vôľa‘), ЛАСКА (*laska*, vo význame ‚kladný citový vzťah, náklonnosť‘), ПОБОЖИИ (*pobožni*, s významom ‚nábožní, zbožní‘), МОЦЪ (*moc*, vo význame ‚pôsobenie‘), МОЦНО (*mocno*, s významom ‚pevne‘), ЦНОТА (*cnota*, spis. cnosť), БЕДА (*pri, popri*), НЕПРАВОСТЪ (*nepravosc*, s významom ‚krivda, nepravosť‘), ЗМИЛОВАШЪ (*zmilovac še*, vo význame ‚zľutovať sa‘), ПРЕВЕЛЕБНА (*prevel'ebna*, vo význame ‚velebená, veľmi chválená, uctievaná‘), КВѦТОЧКАМИ, КВѦТНИЦЪ (porov. csl. ЦВѦТЪ), КРИЖЪ, КРѦЖЪЮТЪ (porov. csl. КРЕСТЪ), ЮДАШЪ (porov. csl. ЮДА), ТВАРЪ (tu vo význame ‚obraz Boží, Božia tvár‘, porov. csl. ЛИЦО, УБРАЗЪ; porovnaj: НА ТВАРЪ БОЖЪ СТВОРЕНА), ВЕЗЕНЕ (*vezeňe*, spis. väznica), ВАРОВАШЪ (*varovac še*, s významom ‚vystríhať sa, chrániť sa‘), ПАХОЛОКЪ (*paholok, pacholok*), ПАКЪ (vo význame ‚potom, neskôr‘, porov. ГДЫЖЪ ПАКЪ ПРИШОЛЪ), ХУДОБА (*chudoba*, vo význame ‚majetok‘), ПОХОВАШЪ (*pochovac*, spis. pochovať; *pochovac*, od ktorého je odvodená aj lexéma *chovaňe*, spis. pohreb, porov. csl. ПОГРЕБЕНІЕ), НА ЗНАМОСТЪ (*na znamosc*, s významom ‚oznámiť, dať na známosť‘, rozri: ТА ЕИЪ НА ЗНАМОСТЪ ДАИ), ПОЦТНОВОСТЪ (*poctivosc*, s významom ‚úcta‘, нар. ВЪ ПОЦТНОВОСТИ МЛТИ БЪДЕШЪ) a ďalšie.

Etnicky a jazykovo slovenské spoločenstvo veriacich byzantského obradu svoj materinský jazyk (nárečie) nikdy nevnímalo ako prekážku pri identifikácii sa s byzantsko-slovanským obradom. Zjednocujúcim znakom identity národa je hovorená podoba jazyka a tou v slovenskom prostredí bola a je slovenčina, ktorou sa bolo možné dorozumieť vo všetkých oblastiach každodenného života. Používala sa vo všetkých nárečových podobách, v ktorých prešla rozličnou mierou kultivovania do podoby kultúrneho nadnárečového útvaru. Vklad slovenského jazykového prostredia a jazykového povedomia slovenských používateľov do ukrajinskej redakcie liturgickej cirkevnej slovančiny i do cyrilskej písomnej kultúry pod Karpatmi pokladáme za dôležitý prejav jazykovej a kultúrnej identity Slovákov. Umožňuje totiž v súlade s konfesionálnym prostredím byzantsko-slovanskej cirkvi na východnom Slovensku identifikovať fungovanie takých jazykových javov, ktoré sú príznačné pre miestny východoslovenský jazykový areál a prejavujú sa v ústnej podobe liturgickej cirkevnej slovančiny i v prameňoch cyrilskej písomnej kultúry spätej s týmto prostredím.

Literatúra

- DORULA, Ján. 2015. *Slováci medzi starými susedmi (môžu byť aj Slováci starí?)*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov.
- DORULA, Ján. 2017. „Bibličtina.“ In *Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov*, Peter Žeňuch – Peter Zubko et alii, 13–20. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov.
- DUDAŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia. 2019. Od staroslovienciny k cirkevnej slovančine. In *Slavica Slovaca* 54 (2): 156–165.
- KURZ, Josef. 1969. *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ПЛЕТНЕВА, Александра А. – Александр Г. КРАВЕЦКИЙ. 2006. „Церковнославянский язык.“ Москва: Издательский совет Русской православной церкви.
- STANISLAV, Ján. 1978. *Starosloviensky jazyk. 1. Veľká Morava a Panónia. Kultúrny jazyk a písomníctvo. Konštantín Filozof, Metod a Kliment sloviensky. Fonetika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- STANISLAV, Ján. 1987. *Starosloviensky jazyk. 2. Morfológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- STRÝČKOVÁ, Mária. 2019. „Latinsko-cirkevnoslovanský glosár k Bazilovičovmu liturgickému komentáru.“ In *Pohľady do problematiky cyrilskej písomnej tradície na Slovensku*, Peter Žeňuch a kol., 134–144. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – VEDA, vydavateľstvo SAV.
- СУПРУН, Адам Е. – Александр М. МОЛДОВАН. 2005. „Старославянский и церковнославянский язык.“ In *Языки мира. Славянские языки*, Александр М. Молдован – Сергей С. Скорвид – Андрей А. Кибрик и др., 26–69. Москва: Academia.
- ŠAŠERINA, Svetlana. 2019. *Dva ugljanske rukopisy poučení a exempel zo 17. storočia/Две углянские рукописи поучений и притч XVII века*. Edícia Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. VI. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV.
- WILŠINSKÁ, Ľubomíra. 2019. „O byzantsko-slovanskej monastickej tradícii na príklade latinskej literárnej tvorby Joannikija Juraja Baziloviča OSBM (1742–1821).“ In *Pohľady do problematiky cyrilskej písomnej tradície na Slovensku*, Peter Žeňuch a kol., 125–133. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – VEDA, vydavateľstvo SAV.
- ZAVARSKÝ, Svorad – Peter ŽEŇUCH. 2009. *Юанникій Базиловичъ: ТОЛКОВАНІЕ Священныя Літургіи Новаго Законаистинныя Безкровныя Жертвы/Joannicius Bazilovits: EXPLICATIO Sacrae Liturgiae Novae Legisveri Incruenti Sacrificii*. Edícia Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. III. Bratislava

- Roma: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale – Slovenský komitét slavistov – Spolok sv. Cyrila a Metoda.
- ZAVARSKÝ, Svorad. 2019. „K latinským pamiatkam späťým so zjednotenou cirkvou byzantsko-slovanského obradu na Slovensku (17. a 18. storočie) – prehľad výskumu.“ In *Pohľady do problematiky cyrilскеj písomnej tradície na Slovensku*, Peter Žeňuch a kol., 113–124. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – VEDA, vydavateľstvo SAV.
- ZUBKO, Peter – Peter ŽEŇUCH. 2019. „Diecézne štatúty Michala Manuela Olšovského z rokov 1752 – 1758.“ In *Slavica Slovaca* 54 (3–4 /supplementum/): 5–100.
- ZUBKO, Peter. 2016. „O dokumente Užhorodskej únie z 24. apríla 1646.“ In *Slavica Slovaca* 51 (1): 3–9.
- ZUBKO, Peter. 2019. „K problematike latinsko-byzantských vzťahov.“ In *Pohľady do problematiky cyrilскеj písomnej tradície na Slovensku*, Peter Žeňuch a kol., 30–45. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – VEDA, vydavateľstvo SAV.
- ŽEŇUCH, Peter – Cyril VASIL. 2003. *Cyrillic Manuscripts from East Slovakia. Slovak Greek Catholics: Defining Factors and Historical Milieu/Cyrilské rukopisy z východného Slovenska. Slovenskí gréckokatolíci, vzťahy a súvislosti*. Edícia Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. I. Roma – Bratislava – Košice: Pontificio Istituto Orientale – Slavistický kabinet SAV – Centrum spirituality Východ – Západ Michala Lacka.
- ŽEŇUCH, Peter. 1998. „Cirkevná slovančina vo východoslovenskom kultúrno-historickom a jazykovom priestore.“ In *Historický časopis* 46 (4): 649–662.
- ŽEŇUCH, Peter. 2000. „Cirkevná slovančina v bohoslužobnej praxi Slovákov byzantsko-slovanského obradu na východnom Slovensku.“ In *Slovensko-rusínsko-ukrajinské vzťahy od obrodenia po súčasnosť*, ed. Ján Doruľa, 231–274. Bratislava: Slavistický kabinet SAV.
- ŽEŇUCH, Peter. 2006. „Kyrillische paraliturgische Lieder. Edition des handschriftlichen Liedguts im ehemaligen Bistum von Mukačevo im 18. und 19. Jahrhundert./Cyrilské paraliturgické piesne. Cyrilská rukopisná spevníková tvorba v bývalom Mukačevskom biskupstve v 18.–19. storočí. Edícia Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B. Editionen. Band 23. Zugleich Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. II. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag.
- ŽEŇUCH, Peter. 2008. „Patria cyrilské paraliturgické piesne do kontextu slovenskej kultúry?“ In *Slavica Slovaca* 43 (2): 97–107.
- ЖЕИОХ, Петер. 2013. *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии/Pramene k byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku*. Edícia Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. IV. Roma – Bratislava

- Košice: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Pontificio Istituto Orientale
– Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ Michala Lacka.
- ŽEŇUCH, Peter. 2014. „Kultúrne stereotypy v byzantsko-slovanskom konfesijnom prostredí na Slovensku.“ In *Slavica Slovaca* 49 (2): 121–137.
- ŽEŇUCH, Peter. 2015. *K dejinám cyrilskej písomnej kultúry na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.
- ŽEŇUCH, Peter. 2016. „Andrej Deško a Bohuš Nosák-Nezabudov o kultúrnych stereotypoch na východnom Slovensku a v Podkarpatskej Rusi v 40. rokoch 19. storočia.“ In *Slavica Slovaca* 51 (1): 10–32.
- ŽEŇUCH, Peter. 2017. „Cirkevná slovančina slovenských veriacich byzantského obradu.“ In *Liturgické jazyky v duchovnej kultúre Slovanov*, Peter Žeňuch – Peter Zubko et alii, 21–36. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov.
- ŽEŇUCH, Peter – Елена БЕЛЯКОВА – Десислава НАЙДЕНОВА – Peter ZUBKO – Šimon MARINČÁK. 2018. *Užhorodský rukopisný Pseudozonar. Pravidlá mníšskeho a svetského života z prelomu 16.–17. storočia/Ужгородський рукописний Псевдозонар. Правила монашеской и светской жизни рубежа XVI–XVII вв.* Edícia Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae. Vol. V. Bratislava – Moskva – Sofia – Košice: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Институт российской истории РАН – Кирило-Методиевск инаучен център БАН – Slovenský komitét slavistov – Centrum spirituality Východ-Západ Michala Lacka – VEDA, vydavateľstvo SAV.
- ŽEŇUCH, Peter. 2018. „Vojvodinskí Rusnáci a slovenskí rusnáci: Jazyková, konfesijná a etnická identita v komparácii.“ In *Slavica Slovaca* 53 (3–4 /supplementum/): 75–85.
- ŽEŇUCH, Peter. 2019. „Cirkevná slovančina gréckokatolíkov na prelome 18. a 19. storočia v kontexte vzniku Prešovskej eparchie.“ In *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí. V*, ed. Jaroslav Coranič, 51–60. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta, Prešovská univerzita.

prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc.
Katedra slovenského jazyka a literatúry
Ústav filologických štúdií
Pedagogická fakulta
Univerzita Komenského v Bratislave
Račianska 59
813 34 Bratislava
zenuch1@uniba.sk